
PREPISKA SRPSKE I CRNOGORSKE VLADE ZA VRIJEME AUSTROUGARSKE OKUPACIJE BIH

Željko Karaula

The paper presents the records of the Secretary in the Ministry of Foreign Affairs of Montenegro Stevo Lješević-Tatar from 1911 which contain the transcript of the correspondence between the Montenegrin and the Serbian governments regarding their cooperation before the outbreak of the crisis related to the Austrian-Hungarian annexation of Bosnia and Herzegovina in 1908. Lješević also presents some his own testimonies regarding the Montenegrin-Serbian relations and the conspiracy of certain Serbian circles against the Petrović Dynasty.

U ostavštini poznatog i kontroverznog crnogorskog publicista, književnika i političara Savića Markovića-Štedimlje (1906.-1971) koja se čuva u arhivu Fakulteta za crnogorski jezik i književnost na Cetinju nalazi se jedna bilježnica/rukopis s naslovom *Prepiska i zajednički rad srbijanske i crnogorske vlade za vrijeme aneksije Bosne i Hercegovine od Austro-Ugarske 1908. godine*.¹ Bilježnicu je napisao stanoviti Stevo

¹ Ostavštinu Savića Markovića-Štedimlje poklonio sam sredinom 2018. godine Fakultetu za crnogorski jezik i književnost. Ostavština je velika i puna

M. Lješević-Tatar, telegrafist i duže vrijeme sekretar u Ministarstvu vanjskih poslova Crne Gore (1886.-1896.), krajem 1911. godine na Cetinju.² U srži ovog rukopisa je spomenuta prepiska između spomenutih dviju vlada koja je služila da se nakon prekinutih diplomatskih odnosa između Srbije i Crne Gore zbog „bombaške afere“ 1907. godine ponovo uspostave odnosi zbog prijeteće situacije, odnosno prijetnje aneksije Bosne i Hercegovine od strane Austro-Ugarske.³ Ipak autor ovog rukopisa je u uvodnom dijelu, ali i na kraju svog rukopisa donio i neke svoje zapise i sjećanja po kojima je pokušao objasniti kakvi su bili međusobni odnosi dviju država prije i poslije aneksije BiH, pri čemu se osvrnuo na boravak Petra Karađorđevića u Crnoj Gori (1883.-1890.), „bombašku aferu“ iz 1907. godine, te svoja saznanja o ponovnom pokušaju srpskih nacionalista, odnosno prema rukopisu, vodećih radikalnih prvaka poput Ace Stanojevića da, sredinom 1910. godine, prošvercaju bombe u Crnu Goru radi rušenja aktualne vlasti. No, krenimo redom.

neobjavljenih rukopisa i bilješki koje je Savić Marković-Štedimlija skupljao dobar dio svoga života, pri čemu je veći dio nastao nakon njegovog povratka u SFRJ iz SSSR-a 1955. godine. Ona je sakupljena iz niza privatnih obiteljskih ostavština u Hrvatskoj, da bi poslužila pisanju monografije o crnogorskom političaru Sekuli Drljeviću (1884.-1945.), s kojim je Savić Marković-Štedimlija usko politički surađivao u međuratnom periodu i razdoblju Drugog svjetskog rata.

² Poblize podatke o njegovoj biografiji nisam uspio doznati.

³ Veći dio tih pisama objavio je Dušan Vuksan u *Zapisima – glasniku Cetinjskog historijskog društva*. Međutim, u njegovim objavama tih pisama neki manji dijelovi pisama nedostaju (jer je tekst propao), a ovdje se donose u cijelosti. Dušan, VUKSAN, Nekoliko dokumenata iz aneksije Bosne i Hercegovine, *Zapisi*, knjiga XVII., svezak 3., travanj 1937., 239.-247; D. V. Nekoliko dokumenata iz aneksije Bosne i Hercegovine, *Zapisi*, knjiga XVII., svezak 5., svibanj 1937., 302.-305.

Što se tiče uvodnog dijela rukopisa o Petru Karađorđeviću u Crnoj Gori ponovimo neke poznate činjenice u vezi toga, pri čemu Lješevićev rukopis donosi nove detalje o toj konspirativnoj i zavjereničkoj djelatnosti Petra Karađorđevića, uz izravnu ili neizravnu pomoć knjaza Nikole I. Petrovića, prema tadašnjoj Kraljevini Srbiji kojom je vladao Milan Obrenović. Knjaz Nikola I. Petrović Njegoš je srpskom knezu Petru Karađorđeviću na Cetinju dao utočište (azil) u vrijeme kad je on bio prognan iz Srbije. Za Petra Karađorđevića udala se 1883. godine kćerka knjaza Nikole i knjeginje Milene Ljubica (Zorka) Petrović.⁴ Knjaz Nikola je Petru Karađorđeviću, pretendentu na srpsko prijestolje kojeg su tada držali Obrenovići, ustupio jednu kuću na Cetinju u blizini Dvorca za njegov boravak. Godine 1885. preminuo je Petrov otac Aleksandar Karađorđević pri čemu je Petar postao glava doma Karađorđevića.

Od početka 1880-ih godina uspostavljena je komunikacija i svojevrсни suradnički odnos između kneza Petra i Narodne radikalne stranke u Srbiji koja se tada suprostavljala vladavini kralja Milana II. Obrenovića.⁵ Borbu protiv Milana Obrenovića Petar

⁴ O diplomatskim problemima ženidbe Petra Karađorđevića i Zorke Petrović vidi u: Novak, RAŽNATOVIĆ, „Ženidba kneza Petra Karađorđevića i crnogorsko-srbijanski odnosi“, *Istorijski zapisi*, br. 3., 1965., Ražnatović piše: „Kada se knez Milan Obrenović, početkom 1881. godine proglasio za kralja, to je jako pogodilo sujetu knjaza Nikole. U tim godinama Srbija se u spoljnoj politici oslanjala na Austro-Ugarsku. Činilo se da je Beograd sasvim napustio oslobodilačku misiju među dijelom našega naroda koji je još bio pod tuđinskom vlašću. Crna Gora se i dalje čvrsto držala Rusije i uzdržljivo i oprezno vodila, u suštini, antiaustrijsku politiku. Tako je Crna Gora i u tom vremenu figurirala kao jedini faktor koji, kako-tako, politički i dalje djeluje u smislu borbe za nacionalno oslobođenje. U takvim okolnostima, bez obzira na vrlo ograničene snage i mogućnosti Crne Gore, knjaz Nikola se trudio da igra što značajniju ulogu u balkanskoj politici.“

⁵ Idejne i organizacijske osnove Narodne radikalne stranke (NRS) postavili

Karađorđević vodio je na dva kolosijeka. Prvi je išao time da se realizacija njegovih pretendentskih prava u Srbiji osigura uz podršku srbijanskih političkih elita, te da se također pridobije i jedan širi spektar podrške u srbijanskoj javnosti. Knez Petar je, stoga, 1885. godine objavio *Manifest srpskom narodu* u kojem ukazuje na pogubnost Obrenovićevske politike, posebno njegove vanjskopolitičke orijentacije prema Austro-Ugarskoj, ali i u kojem se javno distancirao od upotrebe nasilnih metoda u ostvarivanju svojih prava na srbijansko prijestolje. Međutim, drugi kolosijek Petrovih aktivnosti išao je baš tim zavjereničkim putem.

su u drugoj polovici 1870-ih godina studenti socijalisti, pristaše Svetozara Markovića. Stranka je formalno osnovana u siječnju 1881., kada je u listu „Samouprava“ osnovan njezin program, koji potpisuje 38 zastupnika. Protiv režima kneza (od 1882. kralja) Milana II. Obrenovića, stranka promovira ideje liberalne demokracije i socijalizma: parlamentarizam, lokalnu samoupravu, nezavisno sudstvo, besplatno školovanje, narodnu vojsku i slično. Na vanjskopolitičkom planu, zalaže se za stvaranje Balkanskog saveza u koji bi isprva ušle Srbija, Bugarska i Crna Gora. Ključni stranački vođe su Adam Bogosavljević, koji promovira koncept „seljačke“ pojednostavljene građanske demokracije i općinske samouprave i Pera Todorović, ideolog i tvorac prvog pravog programa stranke. U srpnju 1882. održana je Prva Glavna skupština NRS u Kragujevcu. Usvojen je program, a Nikola Pašić izabran za predsjednika Glavnog odbora. Na izborima za Skupštinu Srbije radikalni odnose većinu, ali kralj Milan odbija im dati mandat za sastavljanje vlade. Nakon izbijanja Timočke bune 1883. koju su izravno i neizravno potaknuli radikalni, režim se obrušio na Narodnu radikalnu stranku pri čemu su brojni radikalni ubijeni, osuđeni na smrt i robiju ili izbjegli u inozemstvo. I Nikola Pašić je bio osuđen na smrt u odsutnosti. Vidi Milan, PROTIĆ, *Radikali u Srbiji. Ideje i pokret 1881.-1903*, Balkanološki institut SANU, Beograd, 1990., Vasa, KAZI-MIROVIĆ, *Nikola Pašić i njegovo doba 1845.-1926*, knj.I-II., Nova Evropa, Beograd, 1990.

Godine 1886. knez Petar i Narodna radikalna stranka potpisali su sporazum o suradnji između pretendentske dinastije Karađorđevića i vođstva Narodne radikalne stranke u cilju nasilnog obaranja režima Obrenovića u Srbiji. Sporazum je formalno potpisao mlađi Petrov brat Đorđe Karađorđević, da u slučaju neprilika pred europskom javnošću ne dođe do kompromitiranja Petrovog imena. U narednim godinama pravili su se planovi i obavljale konkretne radnje na nasilnom zbacivanju dinastije Obrenovića u Srbiji obaju potpisnika sporazuma, ali je uglavnom bilo kakvu konkretnu akciju u tom smislu zaustavljala svojim utjecajem carska Rusija, a djelomično i Turska. U te je planove naoružavanja, skupljanja trupa, špijunske djelatnost, podmićivanje zvaničnika u Srbiji koje je Petar provodio iz Crne Gore s dozvolom knjaza Nikole uloženo mnogo novca i sredstava u cilju pružanja podrške raznim, pokazaće se, često neuspješnim i jalovim zavjereničkim akcijama. Lješević je bio upravo svjedok takvim Petrovim pokušajima, te u svojem rukopisu donosi niz zanimljivih detalja.⁶

Iza toga poglavlja, Lješević prenosi neke detalje o „bombaškoj aferi“ i njenim akterima 1907. i 1908. godine. Radilo se o zavjeri protiv aktualne crnogorske vlasti koju su teroristi željeli srušiti izvođenjem atentata na knjaza Nikolu. Otkrivene bombe (njih 17) potencijalnih atentatora potjecale su iz arsenala srbijanske vlade u Kragujevcu, te je knjaz Nikola optužio Beograd za umiješanost u zavjeru, pri čemu je došlo do privremenog prekida diplomatskih odnosa između dviju država.⁷ No, nova kriza koja je zaprijetila austrougar-

⁶ O aktivnostima kneza Petra Karađorđevića u Crnoj Gori vidi: Dragoljub, ŽIVOJINOVIĆ, *Kralj Petar I Karađorđević*, knjiga I., BIGZ, Beograd, 1988., Neki osobni Petrovi prijatelji nastojali su prećutati tu njegovu aktivnost u Crnoj Gori: Milenko, VUKIĆEVIĆ, *Kralj Petar I. Biografija*, Beograd, 2018.

⁷ O „bombaškoj aferi“ 1907. godine vidi: Džon, D. TREDVEJ, *Soko i orao. Crna Gora i Austro-Ugarska 1906-1914.*, Istorijski Institut Crne Gore,

skom aneksijom Bosne i Hercegovine 1908. godine prisilila je obje države da se izmire u cilju stvaranja crnogorsko-srpskog saveza. Prepiska dviju vlada, koju donosi Lješević, upravo svjedoči tomu zbližavanju i usaglašavanju zajedničke strategije i diplomatskih poteza prema prijetećim namjerama Austro-Ugarske.⁸

Na kraju rukopisa nalazi se jedna zanimljivost. Lješević piše da su i nakon „Kolašinske afere“ koja je izbila krajem kolovoza 1909. godine kada je otkrivena nova zavjera protiv knjaza Nikole i njegove vlasti, pri čemu je policijska istraga otkrila preko 150 članova tajne organizacije koji su izvedeni pred vojni sud u Kolašinu,⁹ nastavljeni naponi vođstva radikalne stranke u Srbiji na detronizaciji dinastije Petrovića u Crnoj Gori.

* * *

Podgorica, 2005., 20.-21., Živko, ANDRIJAŠEVIĆ, Šerbo, RASTODER, *Istorija Crne Gore*, Centar za iseljenike Crne Gore, Podgorica, 2006., 258.-259. Također vidi popularno pisanu povijest „bombaške afere“ iz pera Vladimira Jovanovića kao feljton u nastavcima: <http://www.antenam.net/istorija/36512-bombaska-afera-> (2. VIII. 2018.). Protivnici knjaza Nikole žestoko su branili Srbiju od upletenosti u „bombašku aferu“: Todor, BOŽOVIĆ, Jovan, ĐONOVIĆ, *Crna Gora i napredni pokret*, Štamparija Davidović, Beograd, 1911., 281.

⁸ Detaljnije u: Radoman, JOVANOVIĆ, Stav Crne Gore prema aneksiji Bosne i Hercegovine, *Istorijski zapisi*, knjiga XX., br. 1., 1963., 91.-121, Radoman, JOVANOVIĆ, Crna Gora i istočna Hercegovina za vrijeme aneksione krize 1908-1909., *Jugoslavenski narodi pred Prvi svjetski rat*, Beograd, 1967., TREDVEJ, n. dj., 24.-44.

⁹ ANDRIJAŠEVIĆ, RASTODER, n. dj., 259.

*Prepiska i zajednički rad Srbijanske i Crnogorske vlade
za vrijeme aneksije Bosne i Hercegovine od Austro
Ugarske 1908. godine*

Prije nego iznesem ovdje u vjernom prepisu dva zvanična pisma, izmijenjena između srbijanske i crnogorske vlade i druga uputstva o njihovom zajedničkom protestu i radu protivu aneksije Bosne i Hercegovine od strane Austro-Ugarske monarhije 1908. godine, nalazim za potrebno da, u kratkim potezima predstavim odnošaje kakvi su vladali neposredno prije toga između zvanične Crne Gore i Srbije.

Nažalost, ti odnošaji nijesu nikad ni ranije bili pravi bratski i srdačni odnošaji između ove dvije srpske zemlje, odnosno između njihovih zvaničnih predstavnika – vladara i vlada. Vazda je među njima vladao potajni antagonizam, zavist, intrigiranje i mržnja. Više puta je to i javno izbijalo, pa se opet zataškavalo, prikivalo i zamazivalo jeftinim frazama: „neradvojne bratske ljubavi“, „bratske sloge“ i tome sličnim.

Uzrok ovoj nesrećnoj neslozi ležao je najviše u dinastičkoj ljubomori i rivalstvu, a bilo je i drugih dosta.

Ja ću ovdje, radi potkrepljenja ovih navoda i ilustracije tih odnošaja iznijeti samo dva takva markantnija uzročna događaja. Jedan je bio prije 25 godina (1886.) za vrijeme vladanja Srbijom kralja Milana Obrenovića,¹⁰ a drugi neposredno pred aneksijom

¹⁰ Milan II. Obrenović, (Mărășești, Rumunjska, 10. VIII. 1854. – Beč, 29. I. 1901.) srpski knez od 1868. i kralj od 1882. Proglašen knezom nakon ubojstva rođaka Mihaila 1868. Zbog njegove maloljetnosti do 1872. Srbijom je vladalo namjesništvo, koje je 1869. donijelo novi, liberalniji ustav. U unutar-
noj politici oslanjao se na konzervativniju Naprednu stranku, a u vanjskoj politici najprije na Rusiju, ali nakon srpsko-turskih ratova (1876–78) i Sanstefanskoga mirovnog ugovora (1878), kojim je Rusija pokušala stvoriti

Bosne i Hercegovine, za vrijeme vlade kralja Petra Karađorđevića¹¹ (1907. i 1908. g.). Prvi je ovaj:

U početku 1883. g. knjaz Nikola je poslao Vojvodu Boža Petrovića i Mihaila Popovića u Temišvar, gdje je onda živio princ Petar Karađorđević te su ga dopratili do Cetinja. Te iste godine tridesetog jula oženio se i vjenčao na Cetinju sa

Veliku Bugarsku, sve više na Austriju. Uz njezinu je pomoć na Berlinskom kongresu (1878) Srbiji priznata neovisnost i teritorijalno proširenje, a 1882. proglašena je kraljevinom. Ujedinjenje Bugarske s Istočnom Rumelijom Milan je želio iskoristiti za teritorijalno proširenje Srbije na račun Bugarske pa joj je objavio rat 1885. Unatoč porazu Srbije kraj Slivnice i Pirota, posredovanjem Austro-Ugarske zaključen je mir u Bukureštu 1886., kojim je vraćeno predratno stanje. Zbog unutarnjih i vanjskih političkih neuspjeha i skandala oko rastave od kraljice Natalije bio je prisiljen prije abdikacije, u suradnji s liberalima i radikalima, objaviti 1888. novi, liberalniji ustav. Nakon abdikacije 1889. živio je u Parizu, a u Srbiju se u dogovoru sa sinom Aleksandrom vratio 1897. i proveo vojne reforme. Nakon sukoba sa sinom, zbog njegove ženidbe s Dragom Mašin, otišao najposlije u Beč 1900. <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=40814> (2. VIII. 2018.)

¹¹ Petar I. Karađorđević (Beograd, 11. VII. 1844. – Beograd, 16. VIII. 1921.) srpski kralj i kralj Kraljevine SHS. U Metz u je 1867. završio višu vojnu školu. U francuskoj vojsci borio se u Francusko-pruskome ratu (1870–71). Pridružio se bosanskohercegovačkim ustanicima 1875–76. pod imenom Petar Mrkonjić. Živio je na Cetinju (žena mu je bila kći crnogorskoga kneza), a zatim u Ženevi sve do preokreta u kojem je bio ubijen Aleksandar Obrenović, kada ga je Narodna skupština izabrala za kralja Srbije (1903). U vanjskoj politici, dopustio je N. Pašiću provođenje velikosrpskoga programa, zbog čega je dolazilo do stalnih međunarodnih kriza (s Bugarskom oko Makedonije, carinski rat s Austro-Ugarskom, aneksija Bosne i Hercegovine, te balkanski ratovi). Zbog bolesti Petar I. prenio je 1914. kraljevske ovlasti na prijestolonasljednika Aleksandra I. Karađorđevića. Za I. svjetskog rata prebjegao je na Krf (1915), a u zemlju se vratio 1919. Nakon rata više nije imao utjecaja na politiku u zemlji. <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=47844> (3. VIII. 2018.)

Zorkom najstarijom šćerom Knjaza Nikole i nastanio se na Cetinju.¹²

Na skoro iza njegove ženidbe počeli su se okupljati na Cetinju srbijanski nezadovoljni radikali, zakleti protivnici kralja Milana Obrenovića. Prvo je došao pop Milan Đurić s nekoliko druga među kojima i neki Todosije Janjušević i Stevan Žugić. Docnije ih je bilo puno, a među ovima: Ranko Tajisić, Stevan Miličević, Jašo Nenadović i dr. Ovoga potonjega je knjaz Nikola odmah proizveo za potporučnika crnogorske vojske. Svi su oni primali plate za svoje izdržavanje iz državne kase crnogorske. I svi su oni iz Crne Gore zajedno s princom Petrom Karađorđevićem vodili propagandu u Srbiji za njega. Neki su prelazili tajno, preko Sandžaka, u Srbiju i opet se povraćali natrag.

Knjaz Nikola¹³ je ovo sve tolerirao i potpomagao za ljubav

¹² U ljeto 1883. godine na Cetinju se Petar Karađorđević oženio kneginjom Ljubicom-Zorkom, najstarijom kćerkom crnogorskog knjaza Nikole I Petrovića Njegoša. U tom braku rođeno je petoro djece: kćerke Jelena i Milena (umrla kao dijete) i sinovi Đorđe (odrekao se prava nasljedstva prijestolja 1909.) te Aleksandar i Andrija (umro kao dijete).

¹³ Nikola I. Petrović Njegoš, (Njeguši, 7. X. 1841. – Cap d'Antibes, Francuska, 1. III. 1921.) crnogorski knez i kralj. Sin vojvode Mirka Petrovića Njegoša. Knez od 1860. Sa Srbijom sklopio 1866. vojni savez protiv Osmanskoga Carstva. Nakon izbijanja Bosanskohercegovačkog ustanka 1875. zauzeo je Nikšić i Bar (1877) te Ulcinj (na početku 1878), a Sanstefanski mir i Berlinski kongres (1878) zajamčili su za njegove vladavine Crnoj Gori teritorijalno proširenje (5118 km²) i priznanje državne neovisnosti. Vladao je autokratski do 1905., kada je objavio oktroirani ustav; 1910. proglasio je Crnu Goru kraljevstvom, a sebe kraljem. Bio je vrhovni zapovjednik crnogorske vojske u oba balkanska rata (1912–13) i u I. svjetskom ratu. Nakon austrougarske okupacije Crne Gore emigrirao je u siječnju 1916. u Francusku. U studenome 1918. svrgnula ga je Velika narodna skupština u Podgorici. U književnom opusu Nikole I., među pretežno prigodnim lirskim, pa i epskim pjesmama, posebnu je popularnost stekla pjesma *Onam' onamo*, koja je bila prihva-

svoga zeta, pa se je 1886. g. i dalje od toga pošlo. „Riješio se“ bio te godine da ga i na silu postavi za kralja Srbije. Činjene su zato u tajnosti sve pripreme i nabrajali se ljudi od povjerenja, koji će s Petrom upasti u Srbiju, potpomognuti radikalima podići revoluciju da zbace Obrenovića, a Karađorđevića dovedu na prijesto. Šiljan je Luka Božov Martinović, sekretar velikog suda kod vojnih pograničnih vlasti crnogorskih na strani Sandžaka, s naredbom da svaki komandir iz svog bataljona izabere po nekoliko najživljih momaka, koji mogu „stići i uteći i na strašnom mjestu pričekati“ i da im naredbe da budu gotovi u svako doba s po dvoje opanaka i brašnjenikom za tri dana, puškom i sa po 100 fišeka da, kad im se reče, krenu izvjesnome pravcu.

Martinović je ovu naredbu izvršio, a dotične vojne vlasti je primile k znanju. Ali, ni Martinović, ni vojne vlasti nijesu znale o čemu se radi. A svrha je bila da ti odabrani „dobrovoljci“ – momci njih 500–600 upadnu u Srbiju s princom Petrom.

Za ovaj upad tražena je čak i privola turske vlade preko Đevad-paše njenog predstavnika na Cetinju, da turske vlasti dozvole taj „tajni“ prolaz preko Sandžaka, da „zatvore oči“, da ga ne vide!

Bog je dao, ono što se moglo i očekivati, Turska nije ovo odobrila. A i vojvoda Stanko Radonjić,¹⁴ ministar inostranih djela, kad je za ovo doznao, usprotivio se tome najenergičnije, moleći i preklinjući knjaza Nikolu da se to ne čini i da spriječi tu avanturu svoga zeta, jer bi tim činom ispisao jedan najcrnji list u istoriji svoje vladavine. I odustalo se od toga.

U vrijeme pripremanja toga upada u Srbiju knjaz Petar je

ćena za neslužbenu nacionalnu himnu. U njegovoj su ostavštini dnevnic i memoari. <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=43795> (3. VIII. 2018.) Vidi detaljnije: Živko, ANDIJAŠEVIĆ, *Gospodar*, Vukotić-Medija – Atlas fondacija, Beograd, 2018.

¹⁴ Vojvoda Stanko Radonjić, ministar vanjskih poslova Crne Gore (8.III.1879. – 1.X.1889.).

sastavljao šifre na francuzkom jeziku, u istoj svrhi, a ja sam ih prepisivao i prepisao u tri primjerka i to u njegovoj kući. I on i ja radili smo na tome čitavih pet mjeseci. Za to vrijeme naučio sam Knjaza Petra da kuca telegrafska slova na tasteru. I dobro je bio naučio.

U pomenutim šiframa uneseno je bilo svako glavnije mjesto u Srbiji, a tako i imena radikalnih prvaka (Pašića, Tajsića, Katića i dr.) i drugih viđenijih ljudi u Srbiji.¹⁵

Pošto je taj pohod na koji sam se i ja (s telegrafskim aparatom) spremao bio propao šifre su ostale za ministarstvo inostranih djela kojima se ono služi sa crnogorskim predstavništvom u Carigradu za skoro 20 godina poslije.

Ja sam te iste (1886) godine bio premješten iz telegrafске službe u Ministarstvo inostranih djela, gdje sam kao sekretar proveo deset godina (do 1896). U toku toga vremena doznao sam i uvje-

¹⁵ Radikalna stranke se u to vrijeme žestoko protivila vladavini Milana Obrenovića i njegovih vlada. Koristeći loše ekonomsko stanje u zemlji radikali su pomoću svojih novina „Samouprava“ indirektno potakli „Timočku bunu“ 1883. godine, odnosno ustanak seljaka na istoku Srbije, oko područja rijeke Timok nakon što se vlada odlučila na nove poreze i oduzimanje oružja „narodnoj vojsci“. Poslije krvavog suzbijanja „Timočke bune“ u Srbiji je zavladao kraljevski apsolutizam, podržan od vojske, te državnog aparata uspostavljenog od naprednjaka. Zatvoreni su članovi Glavnog odbora Radikalne stranke. Oni su govorili da nisu odgovorni za „Timočku bunu“, te su nijekali umiješanost u njezino organiziranje. No, Obrenović i vlada su smatrali njih krivcima za izbijanje bune. Članovi Glavnog odbora Narodne radikalne stranke su na prijekom sudu osuđeni na smrtne kazne i to: Nikola Pašić, Pera Todorović i Raša Milošević. Drugi članovi su osuđeni na višegodišnje kazne zatvora, a neki su oslobođeni krivnje. Nikola Pašić je u to vrijeme bio izvan Srbije (koji se od tada nalazi u emigraciji), a Todorović i Milošević su na zamolbu kralja dobili pomilovanje, te im je smrtna kazna zamijenjena kaznom od 10 godina zatvora. Jaša, PRODANOVIĆ, *Istorija političkih stranaka i struja u Srbiji*, knj. 1., Prosveta, Beograd, 1947., 499., 501-503.

rio se da Knjaz Nikola nije ozbiljno ni iskreno pomagao namjeravani upad princa Petra u Srbiju, već tek onako, da ugoditi željama ambicijama svoga zeta! Glupo bi i bilo s njegove strane, da bi on kao mudar čovjek mogao i pomisliti da će Turska odobriti takav prolaz Knjaza Petra i crnogorskih „dobrovoljaca“ preko njene teritorije u Srbiju. A to se nebi moglo sakriti ni od budnog oka Austrijskog bliskog susjeda i prijatelja Obrenovića.

Bile kakve bile namjere Knjaza Nikole u pripremama za taj pokušaj, nijesu nikako dobre bile. Kralj Milan je o njima morao doznati, i to najprije od srbijanskih emigranata, prijatelja princa Karađorđevića. I to je pridalo dosta ulja na vatru i onako hrđavih odnošaja između Crne Gore i Srbije.

A sad da prijedemo na drugi žalosni događaj i uzrok pogoršanja tih odnošaja i prekidu diplomatskih veza, koji se dogodio u oči same aneksije Bosne i Hercegovine. Evo u čemu je stvar bila:

„U jesen 1907. godine unesoše se bombe iz Srbije u Crnu Goru, u namjeri da se njima ubije Kralj Nikola i ruši njegov režim! Bombe su poslali „crnogorski đaci“ koji su se školovali u Srbiji. Nekolike od tih bomba prenio je preko Sandžaka u Crnu Goru Vaso Zulafić iz Vasojevića, a nekolike je donio na Cetinje Stevo Rajković, tipograf iz Kosijera.¹⁶

¹⁶ Zvanični *Glas Crnogorca* objavio je 27. listopada 1907. godine vijest da je spriječen pokušaj ubojstva knjaza Nikole, odnosno, pokušaj prevrata u Crnoj Gori. Prema zvaničnom priopćenju, policija Crne Gore uhitila je 23. listopada 1907. crnogorskog državljanina Stevana Rajkovića, tiskarskog radnika, koji je odranije bio poznat kao protivnik režima, i koji je jedno vrijeme živio u Beogradu. Rajković je 22. listopada došao iz Beograda na Cetinje, donijevši sa sobom sedamnaest bombi, a crnogorskoj policiji Rajković je postao sumnjiv čim je došao na Cetinje. Policija je znala da je Rajković 27. rujna 1907. napustio Crnu Goru i krenuo u Srbiju, pa joj je bilo sumnjivo što se tako brzo vraća iz Beograda na Cetinje. Uz to, crnogorska tajna policija je imala pouzdane informacije da se u Beogradu, u hotelu „Balkan“, Stevan

Pošto je Rajković došao na Cetinje i vidio da ga po dogovoru nijesu slijedili pošiljaoci bomba uzmučio se neznajući koga će i šta će s njima. Naposljedku sam prijavi bombe Vojvodi Lakiću Vojvodiću, ministru unutarnjih djela. Na osnovi ovog otkrića i Zulafić bude uhvaćen u Vasojeviće i s bombama njegovim doveden na Cetinje; i on i Rajković budu zatvoreni, i povede se o tom istraga. A godine 1908. obrazuje se i naročiti sud za suđenje ovoga procesa. Predsjednik suda je bio Labud Gojnić (...) članovi velikog suda.

U ovom procesu koji je prozvat i poznat pod imenom „Bombaška afera“ osim Rajkovića i Zulafića koji nijesu bili đaci, osuđeno je i nekoliko omladinaca-đaka među kojima:

Rajković sastajao sa glavnim političkim protivnicima knjaza Nikole. Neki od njih bili su članovi tajne srbijanske organizacije „Crna ruka“. Na jednom od tih sastanaka bilo je riječi i o ubistvu knjaza Nikole. Jedan od crnogorskih emigranata u Beogradu, Simo Šobajić, rekao je pred Rajkovićem: „Mene je knjaz Nikola na smrt osudio, ali i ja sam njega“. Sa Šobajićem koji je „osudio“ knjaza, Rajković se posebno susreo u jednoj kući u Knez Mihailovoj ulici. Imajući sva ova saznanja, crnogorskoj policiji nije mnogo trebalo da stavi pod poseban nadzor Rajkovića čim je stigao na Cetinje. Taj nadzor Rajković je odmah primijetio, pa je pokušao da bombe skloni kod nekog od svojih istomišljenika. Međutim, oni mu, plašeći se policije, nijesu htjeli pomoći. Našavši se u neugodnoj situaciji, uplašeni Rajković je odlučio da se preda. Prilikom predaje, Rajković je policiji predao i bombe, koje je donio iz Kraljevine Srbije, u namjeri da izvrši atentat na knjazu Nikolu. Nakon toga je otkrivena zavjerenička mreža koju su činile 52 osobe, od kojih je njih trideset bilo u Crnoj Gori, a ostali u Srbiji. Nakon otkrivanja zavjere formiran je posebni sud za suđenje učesnicima ove zavjere, koja je u historiografiji poznata kao „Bombaška afera“. Suđenje je otpočelo 12. svibnja 1908. godine, a prvooptuženi je bio Stevan Rajković, koji je na kraju procesa osuđen na 15 godina zatvora. http://www.montenegrina.net/pages/pages1/istorija/cg_od_20vij_do_1_svj_rata/zapisnik_sa_sudjenja_stevanu_rajkovicu.htm (3. VIII. 2018.).

Jovan Đonović,¹⁷ Blažo Đukanović, Radifković, Petar Novaković i Marko Daković¹⁸ i dr.- Ovi dvojica potonji osuđe-

¹⁷ Jovan Đonović (Obod, Rijeka Crnojevića, Cetinje, 1883 - Libervil, SAD, 1962), političar, publicist, veleposlanik. Tijekom 1900-ih član crnogorske političke emigracije koja je u Kraljevini Srbiji, uz potporu vlasti, djelovala na širenju propagande protiv knjaza Nikole i za prisjedinjenje Crne Gore Kraljevini Srbiji. Član urotničke skupine crnogorskih studenata koja je, terorističkom akcijom, pokušala ubiti knjaza Nikolu I. Petrovića. Tijekom 1917. na Krfu, skupa s nekolicinom crnogorskih emigranata, radio pri Vladi Nikole Pašića na reaiziranju srpsko-crnogorskoga ujedinjenja. Jedan od osnivača Jugoslavenske republikanske stranke koja se u novoj jugoslavenskoj državi protivi režimu. Tijekom 1930-ih mijenja politički smjer i približava se režimu koji ga imenuje za veleposlanika u Albaniji. Za vrijeme Drugog svjetskog rata djeluje kao delegat jugoslavenske izbjegličke vlade na Bliskom istoku (Istanbul – Kairo). Povezan s ravnogorskim pokretom Draže Mihajlovića, a postaje i član njegovog Centralnog nacionalnog komiteta. Poslije rata emigrira u SAD. Pisac zapaženih knjiga iz povijesti Crne Gore: *Crna Gora i napredni pokret* (1911), *Ustavne i političke borbe u Crnoj Gori 1905.-1910.* (1939). Detaljnije u: Jovan, ĐONOVIĆ, *Moje veze sa Dražom Mihailovićem*, (priredio Kosta Nikolić), Institut za savremenu istoriju, Beograd, 2004.

¹⁸ Marko Daković (Grahovo, 1880. – Atena, 1941.) političar i odvjetnik. Osnovnu školu završava u rodnom mjestu, a gimnaziju i Pravni fakultet u Beogradu. Jedan od vođa *Mlade Crne Gore*. Također jedan je od osnivača Udruženja crnogorskih studenata na Sveučilištu u Beogradu. Bio je prvi predsjednik *Kluba crnogorske univerzitetske omladine* koje je kritički bilo nastrojeno prema aktualnoj vladi u Crnoj Gori i vladavini knjaza Nikole I. Petrovića. U bombaškoj aferi 1907-1908, Daković biva osuđen na smrt u odsutnosti, ali je općom amnestijom 1913. godine pomilovan od kralja Nikole. Za vrijeme Prvog svjetskog rata interniran u logor Karlštajn gdje ostaje do sloma Austrougarske. Daković je na izborima za Veliku narodnu skupštinu u Crnoj Gori 1918. godine izabran za zastupnika, a bio je i član Izvršnog odbora skupštine. U novoj državi imenovan je narodnim predstavnikom u *Privremeno*

na su zaočno, jer nijesu bili u Crnoj Gori. Osim ovih osuđeno je i drugih Crnogoraca, većinom činovnika. Između ostalih Mihajilo Vukčević, Andrija Radović¹⁹ i dr.- Neki su osuđeni navise godina robije, a neki zaočno i na smrt.

Na pretresu je dokazano da je duhovni vođa i pošiljač bomba bilo „Društvo Slavenski jug“, a kum Kraljević Đorđe,²⁰

narodno predstavništvo 1919., i *Konstituantu* 1921. godine. Razočaran u djelovanje režima, smatrajući da zaslužuje visoke položaje zbog svoga dotadašnjeg rada u interesu Srbije, napušta političko djelovanje. U Kraljevini SHS nije bio član nijedne političke stranke. Od tada se Daković bavi odvjetništvom u Podgorici. Poslije „puča od 27. marta 1941“ ulazi u vladu generala Dušana Simovića kao ministar bez lisnice. Poslije travanjskog sloma Kraljevine Jugoslavije, pri putu u emigraciju zrakoplov u kome se nalazio Daković je pogođen iznad Atene, a on je tom prilikom poginuo.

¹⁹ Andrija Radović (Martinići, 1872. – Beograd, 1947.) crnogorski političar. Kao član i predsjednik Narodne stranke (klubaši) bio je ministar financija Crne Gore (1905–06) te istodobno premijer, ministar vanjskih poslova, ministar rata i vršitelj dužnosti ministra financija (19. I.–4. IV. 1907). Zbog umiješanosti u Bombašku aferu (1907) bio je osuđen na 15 god. robije; pomilovan 1913. Za I. svjetskog rata bio je ministar financija (1915–17). Nakon crnogorskog vojnog sloma emigrirao je u Pariz, gdje je bio izabran za predsjednika izbjegličke crnogorske vlade (1916–17). Pod utjecajem N. Pašića nastojao je kralja Nikolu I. Petrovića Njegoša pridobiti za ujedinjenje Crne Gore sa Srbijom. Ne ostvarivši cilj, podnio je potkraj ožujka 1917. ostavku i osnovao prosrpski odbor za crnogorsko-srpsko ujedinjenje. Nakon rata bio je zastupnik Demokratske stranke i guverner Narodne banke.
<http://enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=51568> (3. VIII. 2018)

²⁰ Princ Đorđe Karađorđević (Cetinje, 26. kolovoz 1887. - Beograd, 17. listopad 1972.) je bio najstariji sin kralja Petra I. i Zorke, kćeri crnogorskog kralja Nikole I. Psihički labilan od mladosti nakon ubojstva svog posilnog bio je prisiljen na abdikaciju u korist svoga mlađeg brata Aleksandra. Napisao svoja sjećanja, Đorđe, KARADORĐEVIĆ, *Istina o mome životu*, Prosveta, Beograd, 1969.

prestolonasljednik Srbijanski. A da je za to znala i kraljevska vlada! Da bi tragedija i bruka još viša bila, u toku procesa javlja se „dobrovoljni“ svjedok Bosanac – Sarajlija Đorđe Nastić,²¹ student koji se takođe školovao u Srbiji i neko vrijeme primao potporu od vlade srbijanske. On je na procesu potvrdio sve ono što su neki okrivljeni već bili na pola, a neki potpuno priznali. Jošt ih je u mnogome sa svima podrobnosti-ma dopunio i ispravljao. U detaljima je ispričao pripremu šiljanja bomba i naveo imena zvaničnih ljudi iz Srbije, koji su uzeli učešća u tome. Prije nego je vidio bombe opisao ih je do u tančinama; nacrtao ih je na jednu tablu kolike su veličine, kakve izgledaju i kakvom su bojom premazane, kakvog su sistema itd. itd. Rekao je da su pravljene u vojnom državnom arsenalu u Kragujevcu, i da je i on prisustvovao njihovoj izradi – i kazao je ime vojnog upravitelja arsenala, koji je veli, tačno znao za kakvi se cilj bombe prave.

Naposljetku je rekao Nastić, da je i on sam bio u tom kolu zavjerenika, za to da mu je i poznato dobro sve; da se je docnije pokajao i stoga da posve otkriva sad. Bombe su u svemu potpuno odgovarale njegovom opisu. I kad mu ih je sud pokazao

²¹ Đorđe Nastić (1884.-1919.), Srbin iz Mostara, agent-provokator i plaćenik, jedno vrijeme student Pravnog fakulteta Bečkog sveučilišta i član niza nacionalnih srpskih organizacija u Sarajevu. Poslije prelaska u Beograd nastavlja u tamošnjim tajnim organizacijama revolucionarnu aktivnost na cilju svesrpskog ujedinjenja, da bi kasnije prešao na stranu protivnika politike Kraljevine Srbije, pri čemu je očito bio plaćen. Jedan od „krunskih“ svjedoka na suđenju u „bombaškoj aferi“. Nastićeva brošura *Finale* postala je „bazom“ Zagrebačkog procesa protiv uglednih Srba u tadašnjoj Austro-Ugarskoj. Brošuru je tiskao 1908. godine, prvo izdanje bilo je u Budimpešti u srpnju, a drugo u Zagrebu. U svojim brošurama optužio zvaničnu Srbiju i njen dvor, organizaciju *Slovenski jug* i njene članove da su „jezgro revolucionarnih zavjera“ na Balkanu. Ivo, PETRINOVIĆ, *Politička misao Frane Supila*, Književni krug, Split, 1988., 114.

rekao je, da su to one iste! Proces se je vodio javno. Bilo je prisutno stenografa, novinara i mnoštvo publike (ja nijesam nijedamput prisustvovao). Sva je rasprava publikovana u mjesnim Cetinjskim i drugim novinama. Sva je štampa Srbijanska, a i druge jugoslavenske novine graknula protivu Nastića i nazvali su ga plaćenim špijun-svjedokom austrijskim. Srbijanske su novine pak tvrdile, da to i nijesu prave bombe!

Bombe su zajista bile prave. To se dokazalo pri uništavanju istih. A, zlu prilika, i Đorđe Nastić plaćeni špijun-svjedok austrijski. On je, kao što je rekao, bio student i kao takvi je primao neko vrijeme potporu od srbijanske vlade. Docnije mu je, bog zna, zbog čega ukinuta, i ostao je bez sredstava za izdržavanje.

Vlada je austrijska znala da iskoristi njegovu situaciju. Platila ga dobro i poslala ga kao svjedoka na Cetinje da kaže sve što je znao o tome kako bi „čorba bila gušća“ između Crne Gore i Srbije.

Kada će ona te iste godine proglasi aneksiju Bosne i Hercegovine. I uspjela je u nekoliko. Ovaj je proces i bio uzrok prekida diplomatskih odnošaja između dvaju srpskih zemalja.²²

U septembru 1908. g. Austro-Ugarska je objavila aneksiju Bosne i Hercegovine.²³ Istoga mjeseca povratio se na Cetinje Jovan Jovanović bivši predstavnik Kraljevine Srbije i predao vladi Kraljevine Crne Gore pismo Srbijanske vlade od 26. septembra, koje u cjelini donosim na niže, a tako i odgovor Crnogorske vlade na pismo. Uz ova pisma donosim i dva uputstva poslata Srbijanskim predstavnicima u Petrograd i Carigrad, kao i memoar o teritorijalnim naknadama Crnoj Gori i Srbiji u slučaju priznanja aneksije Bosne i Hercegovine Austriji.

²² Knjaz Nikola optužio je Beograd za umiješanost u zavjeru protiv Crne Gore i njegove dinastije, pri čemu je Srbija zatvorila svoje poslanstvo u Cetinju, povukla svoga poslanika Jovana Jovanovića i međusobni diplomatski odnosi su bili privremeno prekinuti. TREDVEJ, n. dj., 21.

²³ Dana 6. listopada 1908. car Franjo Josip I. zvanično je anektirao Austro-Ugarskoj provincije Bosnu i Hercegovinu.

Prilikom aneksije Bosne i Hercegovine od Austro-Ugarske 1908. godine izmijenjene su note između Srbijanske i Crnogorske vlade:

I. Nota Srbijanske vlade Crnogorskoj vladi :

Poslanstvo Kraljevine Srbije
Legation du Royaume de Serbie

Cetinje, 26. septembra 1908. god.

Sudbonosni događaji koji su se zbili na Balkanskom poluostrvu i koji kako Srbiji i Crnoj Gori tako i Vaskolikom srpstvu pogoršavaju i otežavaju u svakom pogledu već i tako pretežak položaj pobudili su srpsku vladu da, bacajući veo zaborava preko svijiu uzajamnih optužaba i nesuglasica pruži iskrenu bratsku ruku Crnoj Gori, pozivajući je da zajedno, rame uz rame, kao što priliči sinovima istoga naroda, stanu u odbranu i svoju uzajamnu i svega srpstva. Obnavljajući u tome duhu i s takvim namerama diplomatske odnose sa Crnom Gorom Srbija vraća na svoju redovnu dužnost na Cetinje svoga predstavnika g. Jovana Jovanovića, stavljajući mu na prvome mestu u zadatak da Njegovom Kraljevskom Visočanstvu Knjazu saopštiti stanovište na koje se stavlja Srpska vlada i da se obavesti da li je i Crna Gora s tim stanovištem saglasna, da li ponaosob ona nalazi puna odobravanja Nj. Kralj. Visočanstva Knjaza Nikole, na čiju mudrost, iskustvo i patriotizam i Kraljevska vlada kao i sve srpstvo mnogo računa u ovim teškim trenucima, te da bi se za tim utvrdila puna zajednica rada i cilja između dvaju srpskih država.

Evo toga srpskog stanovišta i srpskih predloga koji se na njemu zasnivaju:

Ako ne bude moguće, kao što je to više nego verovatno, da se aneksija Bosne i Hercegovine spreči i da se uspostavi stanje

saglasno odredbama Berlinskog ugovora, Srbija i Crna Gora imale bi tražiti za se, za svoje i za opšte srpske interese sledeće naknade:

1. Narodu u Bosni i Hercegovini Austro-Ugarska ima zajamčiti javna i politička prava u istoj meri u kojoj njih uživaju državljani Austrijski i Ugarski; unutrašnju autonomiju s opštim zemaljskim saborom, u čiju nadležnost dolazi čuvanje i razvoj kulturnih i ekonomskih ustanova i interesa, naročito i ponaosob organizovanje crkve i škole.

2. Austro-Ugarska ima ne samo povući svoje garnizone iz Novo-Pazarskog Sandžaka²⁴ nego i odreći se na svagda sviju prava koja joj na nj daje čl. 25. Berlinskog ugovora izjavljujući da se ne protivi nikakvom aranžmanu koji bi se u pogledu njega utvrdio između Turske, Srbije i Crne Gore.

Srbija i Crna Gora tražiće sa svoje strane od sila da se Novo-Pazarski sandžak rezerviše njihovome uticaju i nadzoru, a po mogućstvu, da se one u izvesnoj meri bar, substituišu pravima koja je do sada imala Austro-Ugarska.

U svakom slučaju kako u vršenju tih prava, tako i pri eventualnom zauzimanju Sandžaka, Srbija i Crna Gora će podeliti između sebe teritoriju Sandžaka na ravne delove i u pravcu paralelome s njihovim današnjim granicama.

3. Austro-Ugarska ima pristati na ispravku granica u korist Srbije i Crne Gore i to poglavito duž severne granice Novo-

²⁴ Novopazarski sandžak je po uvetima Berlinskog mira iz 1878. godine bio ostavljen Austro-Ugarskoj da ga zaposjedne. Nominalno je bio pod osmanskom vlašću, ali pod austro-ugarskom vojnom upravom (vojni garnizoni). Austro-Ugarska je podupirala odvajanje Novopazarskog sandžaka od Osmanskog carstva, ili barem njegovu autonomiju unutar njega. Razlog je bio spriječiti ujedinjenje Kraljevine Srbije i Kneževine Crne Gore, koji je priječio austrougarski cilj, daljnje širenje prema jugoistoku ka Balkanu. <https://hamdocamo.wordpress.com/2012/03/20/historija-sandzaka/> (7. VII. 2018.)

Pazarskog Sandžaka tako da Sandžak bude odvojen od Bosanske Hercegovачke teritorije i da Srbija i Crna Gora tim putem dođu do zajedničke granice. Ova ispravka granica imaće u glavnome zadatak da potvrdi definitivno odricanje Austro-Ugarske i na Sandžak i na svako dalje prodiranje na Balkansko poluostrvo i zahvatanje srpskih zemalja.

4. Austro-Ugarska se odriče sviju prava koja joj daje čl. 29. Berlinskog ugovora u pogledu crnogorskih pristaništa i Crnogorskog primorja, kao i sviju svojih pretenzija u pogledu Crnogorskih željeznica.

Nadajući se da će Crna Gora prihvatiti ovaj program kao izraz interesa i ciljeva kako Srbijinih i Crne Gore tako i opštih srpskih u prilikama današnjim i pitanjima koja su na dnevnom redu istaknuta, Vlada Kraljevska izjavljuje živu želju da joj pristanak, što je moguće skorije, donese bilo g. Mijušković²⁵ bilo ma koje drugo lice koje NJ. Kralj. Visočanstvo Knjaz bude za tu misiju izabrao, te da se na taj način potvrdi da su dani nesporazuma prošli i da se bratska sloga i zajednica na radost i sreću vaskolikoga srpstva, uspostavlja između Srbije i Crne Gore.

Ministarstvo Inostranih Dela
Dr. M. Z. Milovanović s.r.

²⁵ Lazar Mijušković (Povija, 24. prosinac 1867. - Beograd, 1936.), crnogorski političar i diplomata. Dugogodišnju konzul Crne Gore u Skadru. U dva navrata predsjednik vlade Crne Gore (1905.-1906.; 1915.-1916.). Godine 1913. imenovan za izvanrednog poslanika i opunomoćenog ministra u Beogradu koju će dužnost obavljati do 1915. godine. ANDRIJAŠEVIĆ, RASTODER, n. dj., 255., 292.

II.

Odgovor crnogorske Srbijanskoj Vladi:

Kraljevina Crna Gora

Ministarstvo Inostranih Djela

Broj

Cetinje, 3. oktobra 1908.g.

U ovim teškim, sudbonosnim i punim iskušenja danima po Crnu Goru, Srbiju i vaskolo Srpstvo, Knjaževska vlada sa najvećom gotovošću prihvaća bratsku ruku Kraljevine Srbije, pruženu preko Kraljevskog predstavnika g. Jovana Jovanovića, pismom od 26. septembra o. g. u čemu Knj. Vlada vidi dokaz i odlučnost bratske nam Kraljevine, da zajednički sa Crnom Gorom stane na branik ugroženih prava i interesa Crne Gore, Srbije i cjelokupnog srpskog naroda.

S toga Knjaževska vlada šalje svoga naročitog povjerenika u licu g. brigadira Serdara Janka Vukotića,²⁶ kojem stavlja u duž-

²⁶ Janko Vukotić (18. II. 1866. - Beograd, 4. II. 1927.), crnogorski vojskovođa, serdar, od 1918. general Vojske Kraljevine SHS. Bio je u srodstvu sa kraljevskom obitelji Petrović-Njegoš, tačnije sa crnogorskom kraljicom Milenom Petrović-Njegoš, rođenom Vukotić (1847.-1923.). Vojnu akademiju završava je 1886. u Modeni (Italija). Brigadir crnogorska vojske od 1902. godine. Jedan od najbližih suradnika knjaza i kasnije kralja Nikole I. Petrovića. Tijekom Bombaške afere, organizirane iz Srbije radi ubojstva knjaza Nikole, Vukotić je „ključna osoba u preventivnome slamanju zavjere“. U Prvom balkanskom ratu zapovjednik je Istočnog odreda koji je oslobodio: Mojkovac, Bijelo Polje, Pljevlja, Berane, Plav, Rožaje. Postrojbe serdara Vukotića prodrle su duboko na teritorij Kosova, zauzevši gradove Đakovicu i Peć. U Drugom balkanskom ratu zapovjednik je Crnogorske divizije koja je upućena u Makedoniju (Bregalnica) radi pomoći Srbima u sukobu oko podjele teritorija s Bugarima. U Prvom je svjetskom ratu najprije zapovjednik Hercegovačkog i Sandžačkog odreda Crnogorske vojske. Njegove su postroj-

nost, da NJ. V. Kralju Srbije izjavi, da Crna Gora na čelu sa Njegovim Kralj. Visočanstvom Gospodarom u načelu potpuno odobravaju patriotsko stanovište Srbije, kako ga je ista izložila pomenutim pismom - sa sledećim modifikacijama:

Knjaževska vlada potpuno se slaže s tačkom prvom, koja glasi:

„Narodu u Bosni i Hercegovini Austro-Ugarska ima zajamčiti javno i političko pravo u istoj mjeri u kojoj njih uživaju državljani Austrijski i Ugarski; unutrašnju autonomiju s opštim zemaljskim saborom u čiju nadležnost dolazi čuvanje i razvoj kulturnih i ekonomskih ustanova i interesa, naročito i ponaosob organizovanje crkve i škole;

S tačkom trećom:

Austro-Ugarska ima pristati na ispravku granica u korist Srbije i Crne Gore i to poglavito duž sjeverne granice Novo-Pazarskog Sandžaka tako da Sandžak bude odvojen od Bosanske Hercegovачke teritorije i da Srbija i Crna Gora tim putem dođu do zajedničke granice. Ova ispravka granica imaće u glavnome zadatak da potvrdi definitivno odricanje Austro-Ugarske i na Sandžak i na svako dalje prodiranje na Balkansko poluostrvo i zahvatanje srpskih zemalja.

I tačkom četvrtom:

Austro-Ugarska se odriče sviju prava koja joj daje čl. 29.

be prodrle blizu Sarajeva (na Jahorinu i Pale). Nakon povlačenja srpskih časnika iz Vrhovnog stožera Crnogorske vojske imenovan je u kritičnom periodu koncem 1915. za načelnika stožera. Nakon Mojkovačke bitke i kapitulacije Kraljevine Crne Gore biva uhićen i interniran u Mađarsku te kasnije i u Hrvatsku. Nakon 1918. dao je novu prisegu novoj dinastiji Karađorđevića i kasnije dobio čin armijskog generala u Vojsci KSHS. Janko, Vukotić, *Vojna enciklopedija*, knjiga 10, Vojnoizdavački zavod, Beograd, 1975., 630. O ulozi Janka Vukotića u gušenju suvereniteta Crne Gore 1918. godine vidi članak Novaka Adžića: <http://www.montenegro.org.au/ulogaserdaravukotica.html> (7. II. 2018.)

Berlinskog ugovora u pogledu crnogorskih pristaništa i Crnogorskog primorja, kao i sviju svojih pretenzija u pogledu Crnogorskih željeznica.

Što se pak tiče druge tačke potpuno usvajamo prve dvije ali neje iste koje glase

„Austro-Ugarska ima ne samo povući svoje garnizone iz Novo-Pazarskog Sandžaka nego i odreći se na svagda sviju prava koja joj na nj daje čl. 25. Berlinskog ugovora.“

Dalje Knj. Vlada predlaže da se od strane Crne Gore i Srbije ne traži naknada u Novo-Pazarskom Sandžaku, iz razloga:

1. Što bi smo takvim postupkom izazvali neprijateljstvo Turske, a što bi Austro-Ugarska jedva dočekala i potpomagala ga na štetu Crne Gore i Srbije.; i

2. Što bi u slučaju zajedničke ratne akcije Crne Gore i Srbije protiv Austro-Ugarske morali računati na pomoć Turske – po prethodno utvrđenom sporazumu sa istom, bilo što bi Turska uzela zajedničkog učešća u ratu; bilo, što bi prisilila Bugarsku, ma i oružanom rukom, da ista ostane neutralna prema Srbiji i u isto vrijeme omogućila Crnoj Gori i Srbiji da preko njenog zemljišta mogu stati u slobodnom saobraćaju i da se podmiruju materijalnom sredstvima iz ili preko njenih provincija.

No, u slučaju da velike sile riješe da Srbija i Crna Gora dobiju naknadu u Sandžaku, Knjaž. Vlada potpuno prihvaća odnosnu podjelu Novo-Pazarskog Sandžaka, kako je u cjelini obuhvaćena drugom tačkom više pomenutog pisma.

Ako pak Crna Gora i Srbija ne budu zadovoljne u svojim zajedničkim pravednim potraživanjima na dotičnoj eventualnoj evropskoj konferenciji u smislu pomenutih zatraživanja, Crna Gora riješena je da zajednički sa Srbijom stupi u ratnu akciju protiv Austro- Ugarske monarhije.

Na tu svrhu Knjaževska vlada opunomoćava ovim pismom g. brigadira Janka Vukotića da predloži potrebitu Konferenciju sa Kraljevinom Srbijom što će biti najbolje jemstvo našeg bratstva

u ovim nepredviđenim očajnim časovima cjelokupnog srpskog naroda.

Predsjednik Ministarskog savjeta
Ministar Pravde
Zastupnik Ministra Inostranih djela
Dr. Lazo Tomanović s.r.

II.

Uputstva

Poslata Kralj. Srpskim predstavnicima u Petrogradu i Carigradu:

1. G. Nikoli P. Pašiću
u Petrograd

Aneksija Bosne i Hercegovine povredila je najneospornija prava srpskoga naroda, na osnovu kojih je Srbija postala, koji su glavni razlog njenom biću i sa kojima je nerazdvojno vezana budućnost Srbije kao nezavisne države. I ta pogažena prava srpska, jesu takva koja se ne samo oslanjaju na principe usvojene danas u nauci kao izraz savremenih ideja i potreba društvenih, nego su ona zapisana i zajamčena u međunarodnim ugovorima, zaključenim na najsvečaniji način između sviju Velikih sila. Srbija se, protestujući protiv aneksiji Bosne i Hercegovine, poziva dakle na svoja prava narodna, koja su garantovana ugovorima i čijim se gaženjem gaze u isto vreme i međunarodni ugovori.

U situaciji stvorenoj aneksijom Bosne u vezi s proglasom Bugarske nezavisnosti Srbiji je ugrožena, pored toga i njena državna nezavisnost. Njen sused Austro-Ugarska, koja je kao velika sila, i do sada pritiskivala njenu slobodu kretanja, postajući definitivno balkanskom državom, od sada će još većom, tako reći neodoljivom težnjom na nju pritiskivati, kako na poli-

tičkom tako i na ekonomskom terenu, zajednica pak, koja se u ovim sudbonosnim trenucima mogla utvrditi između Austro-Ugarske i Bugarske na štetu Srbije i srpstva, pokazala je, da Srbija nemože računati ni na opštu balkansku, pa ni na srpsko-bugarsku solidarnost u odbrani svojoj protivu navale Austro-Ugarske. Prema tome životno je pitanje za Srbiju, da se bar sva ona srpska snaga koja je još ostala nerazdeljena može skoncentrisati radi svoje odbrane.

Kompenzacije dakle, koje Srbija očekuje, na slučaj da se aneksija Bosne i Hercegovine nemože sprečiti, imaju ova četiri cilja:

1. Da se Austro-Ugarska, ako već ne bude mogućnosti potisnuti je sasvim sa balkanskog poluostrva, kao što to zahtevaju i srpski i opšti balkanski interesi, onesposobi za svako dalje prodiranje i zahvatanje na balkanskom poluostrvu, i da se njoj nametnu sva potrebna jamstva za to, likvidiranjem sviju pitanja koja bi joj mogla dat preteksta za intervenciju, a u prvom redu stvaranjem između našeg i turskog teritorija, jedne srpsko-crnogorske zone.

2. Da Srbija i Crna Gora budu u mogućnosti, da uvek kad to bude zahtevano bilo njihova odbrana, bilo zaštite uopšte srpskih interesa priteknu jedna drugoj u pomoć i spoje svoje snage.

3. Da se Srbiji osigura slobodan izlaz na Jadransko more do Crne Gore i turskih pristaništa.

4. Da se narodu u Bosni i Hercegovini obezbede čuvanje svoga narodnog karaktera i uživanje slobode, koje će mu dati mogućnost da se razvija u svom narodnom duhu.

I radi postignuća tih ciljeva Srbija zahteva sledeće kompenzacije:

1. Da Austro-Ugarska ustupi Srbiji i Crnoj Gori jedan deo Bosanske Hercegovачke teritorije, tako da Srbija i Crna Gora dobiju zajedničku granicu i mogućnost opštenja, i da se teritorija Sandžaka sasvim otepi od Austro-Ugarskog poseda (prilaže se

karta koja obeležava taj teritorijalni ustupak).

2. Austro-Ugarska se odriče svih prava koja joj daje čl. 25. Berlinskog ugovora na Novo-Pazarski sandžak, povlači svoje garnizone iz njega i da se dezinteresuje u pogledu njegove sudbine i da ostavlja Turskoj da se sa Srbijom i Crnom Gorom pogodi oko njega.

Sandžak Novo-Pazarski ima se rezervisati za Srbiju i Crnu Goru, tako da ga one u skoroj budućnosti među sobom podele. Najbolje bi bilo da to bude odmah sporazumom između Srbije, Crne Gore i Turske. Srbija bi gotova bila podneti toga radi i finansijske žrtve, plati Turskoj odštetu, a takođe u zajednici s Crnom Gorom uzeti prema Turskoj izvesne obaveze u pogledu njene odbrane i njene državne celokupnosti. Ako to ne bude moglo ići, tražiti za sad kao minimum za Srbiju pravo, da preko Sandžaka podigne i eksploatiše željeznicu, koja će je vezati neposredno sa Crnom Gorom i njenim i turskim jadranskim pristaništima, dalje da održava i podigne puteve i druga saobraćajna sredstva, i najzad sem toga, za Srbiju i Crnu Goru pravo da mogu preko teritorije Sandžaka slati jedna drugoj vojsku i druge bojne potrebe na slučaj rata i drugih opasnosti, razume se kad one to jedna od druge zatraže.

3. Austro-Ugarska se odriče prema Crnoj Gori sviju prava koja joj daje čl. 25. Berlinskog ugovora kao i svih pretenzija koje je polagala na osnovu te ugovorne odredbe. Ona takođe ustupa Crnoj Gori Spič.²⁷

4. Austro-Ugarska se obvezuje pristati, da se granica između nje i Srbije duž Save i Dunava iznova utvrdi, bez obzira na stare ugovore zaključene između nje i Turske, a na osnovi principa opšte priznatog i u teoriji i u praktici, da granica ide maticom

²⁷ Spič – strateška oblast iznad Bara. O kalkulacijama crnogorske vlade i knjaza Nikole oko Spiča vidi: Luka, VUKČEVIĆ, Diplomatska aktivnost Crne Gore na dobijanju Spiča za vrijeme aneksione krize (1908.-1909.), *Istorijski zapisi*, knjiga XXX, br. 3-4., 1972., 463.-473.

rečnom i da svakoj pridrežnoj državi pripadaju ostrva i ade na njenoj strani matice.

5. Austro-Ugarska se obvezuje ostaviti Bosnu i Hercegovinu kao zasebnu zemlju neprisjedinjujući je ni jednoj poli monarhije i ne deleći je između njih ni na zasebno odvojene jedinice.

Isto tako ona se obvezuje organizovati u Bosni i Hercegovini upravu na temelju široke autonomije, a u duhu demokratske ustavnosti.

Bitni zahtevi naši 1. i 2. - Posljednji zahtev 5. takođe vrlo važan; ali ako Austro-Ugarska odlučno odbije svako angažovanje u tom smislu, pozivajući se na opšte priznato načelo neinteresovanja u unutrašnje poslove pojedinih država i ako Turska u tom pitanju napusti Srbiju, a ni Evropa se ne odazove, onda ne insistirati do kraja, nego napustiti pod pogodbom, da zahtevi pod 1. i 2. dobiju prostranog zadovoljenja. Odnosno zahteva pod 3. može biti teškoća u pogledu ustupanja Spiča Crnoj Gori. To je međutim neophodno za sigurnost Crnogorskog primorja po naosob Bar. U istini Austro-Ugarska je prisvojila sebi Spič 1878. g. radi efektivnog i efikasnog vršenja kontrole nad Crnogorskim primorjem, koja sad prestaju. Zahtev pod 4. potreban radi potpune likvidacije pitanja koja mogu izazvati sporove, naročito teritorijalne, s Austro-Ugarskom.

U pogledu 1. i 2. istaći da Srbija stoji na stanovištu pune ravnopravnosti i jednakosti sa Crnom Gorom što se tiče prava i koristi, a da će glavne finansijske terete, ako ustreba, primiti na sebe. Ako bi se našlo da će biti zgodnije, naročito s obzirom na osetljivost bilo Turske bilo Austro-Ugarske, da odnosno zahteva pod 1. Austro-Ugarska ustupi, a Turska Srbiji i Crnoj Gori, a odnosno zahteva pod 2. da Evropa uputi Srbiji i Crnoj Gori na direktno sporazumevanje sa Turskom, Srbija nema ni na to ništa da primeti.

Izložiti s interesiranjem i što je moguće ubedljivije da, ako bi Srbija i Crna Gora ostale bez ikakvih naknada, koje se ovde traže u najskromnijim razmerima i koji su daleko od toga, da u

punoj meri zamene Srbiji i Crnoj Gori i srpstvu ono što gube u današnjim prilikama. Nastupila bi neminovno kriza, koja ako nebi našla oduška u očajnoj spoljašnjoj akciji, morala bi se manifestovati u potresima, čiji se krajnji rezultati nedaju sagledati.

2.) G. Stojanu Novakoviću²⁸

U Carigrad

Objasniti Turskoj da Srbija aneksijom Bosne i Hercegovine i proglasom Bugarske nezavisnosti,²⁹ naročito s obzirom na to što su se oba ova čina izvršila sporazumno između Austro-Ugarske i Bugarske dovedena u očajan položaj i da je njena propast pitanje kratkoga vremena, ako s jedne strane oba ova čina ostanu u snazi, a s druge strane Srbija ostane u svom današnjem stanju. Staranje o svom rođenom postanku, pored osećaja narodne solidarnosti na spram Bosanaca i Hercegovaca, prinuđuje Srbiju da, za slučaj ako se priznaju svršeni činovi Austro-Ugarske, traži ne samo za Bosnu i Hercegovinu što više jemstava u pogledu čuvanja njihove vere i narodnosti, nego i za sebe izvesne ustupke, koji će joj dati

²⁸ Stojan Novaković (Šabac, 1. XI. 1842. – Niš, 18. II. 1915.), srpski političar i povjesničar. Suosnivač Napredne stranke, te njezin predsjednik od 1906. U Kraljevini Srbiji bio je ministar prosvjete (1873., 1874.–75., 1880.–83.), unutrašnjih poslova (1884–85) i vanjskih poslova (1893.), veleposlanik u Istanbulu (1885.–92., 1897.–99.), Parizu (1899) i Sankt Peterburgu (1899.–1904.) te predsjednik vlade (1909). Kao ministar prosvjete reformirao je osnovno i srednje školstvo te pokrenuo osnivanje Narodne biblioteke, muzeja i državne tiskare. Objavio je više zbirki izvora za srpsku povijest: *Zakonski spomenici srpskih država Srednjeg veka* (1912.) i *Zakonik Stefana Dušana* (1870. i 1898). <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=44233> (2. VII. 2018.)

²⁹ Koristeći unutrašnje nepravilike u Osmanlijskom carstvu za mladoturske revolucije Bugarska se 1908. proglasila neovisnim kraljevstvom.

mogućnosti da odoleva pritisku Austro-Ugarskom kako na političkom tako i na ekonomskom terenu, a na prvom mestu i pre svega koji će joj dati puna jamstva da Austro-Ugarska neće prodirati još dalje na Balkansko poluostrvo.

I u jednom i u drugom pogledu turski i srpski interesi potpuno su solidarni, pa stoga Srbija i želi, da se što je moguće jače solidariše i akcija Turske na konferenciji s akcijom Srbije i Crne Gore.

2. Što se tiče jamstva koja se imaju tražiti za Bosance i Hercegovce, Srbija i Crna Gora bi se mogle sporazumeti s Turskom, da postave potpuno identične zahteve za tim da zajednički i solidarno zastupaju i pre sastanka konferencije i na samoj konferenciji. Ti zahtevi bi se mogli uglavnom, svodeći ih na njihov minimum, izraziti u ovome: da se Austro-Ugarska obveže, da će Bosnu i Hercegovinu držati kao zasebnu zemlju i kao celinu t.j. neprisajedinjavati je ni deliti je ni između njih ni na zasebne odelite jedinice; da će organizovati upravu Bosne i Hercegovine na terenu široke autonomije i u duhu demokratske ustavnosti, a ponaosob da će staranje o verskim, prosvetnim i uopšte kulturnim interesima i ustanovama ostaviti u punu nadležnost autonomnim vlastima.

3. Za sebe samu, u cilju zaštite svoje državne nezavisnosti sprečavanja daljih Austro-Ugarskih preduzeća na Balkanskom poluostrvu, Srbija na prvom mestu mora tražiti teritorijalne ustupke, kojima će isto vreme i dobiti stalnu vezu sa Crnom Gorom i zatvoriti Austro-Ugarskoj put za Albaniju i Mačedoniju. Na drugom mestu Srbija se mora starati u interesu svoje ekonomske nezavisnosti, da dobije što pre vezu željezniku s crnogorskim jadranskim pristaništima.

Te bi se neophodne životne potrebe Srbijine mogle zadovoljiti na sledeći način: Da Austro-Ugarska ustupi Srbiji i Crnoj Gori jedan dio Bosanske Hercegovачke teritorije, poglavito duž severne granice Novo-Pazarskog sandžaka, tako da Crna Gora i

Srbija dobiju zajedničku granicu, a Austro-Ugarska da izgubi dodir sa Sandžakom. U koliko ustupljena teritorija bude prostranija u toliko će, razume se, cilj kome se teži biti bolje ostvaren. Ali kako se ne može biti velikim optimistom u tome pogledu, neophodno je dopuniti ovu teritorijalnu ustupku izvesnim ustupcima koje bi Turska dala Srbiji i Crnoj Gori na teritoriju Novo-Pazarskog Sandžaka. Pre svega to bi bilo pravo građenja i eksploatisanja željezničke pruge kroz Sandžak u pravcu ka Jadranskom moru, zatim pravo građenja i održavanja puteva i drugih saobraćajnih sredstava, pravo prolaza srpskoj i crnogorskoj vojsci radi međusobne potpore. Ako bi se moglo videti, da se može računati na uspeh, ili bar da se neće tim izazvati nepoverenje i neraspoloženje Turske, vrlo obazrivo otvoriti razgovor, dajući tome smisao razmene misli, a ne pozitivnog predloga. O tom da li ne bi bilo i u Turskom kao i u srpskom i crnogorskom interesu da se Sandžak odstupi odmah Srbiji i Crnoj Gori, bilo definitivno, bilo pod izvesnim garancijama, Srbija i Crna Gora voljne bi bile u zamenu za to platiti u novcu naknadu Turskoj i pored toga zaključiti ugovor s Turskom saveza na osnovu uzajamne odbrane. Tim načinom, bolje nego ikako inače, Turska bi se sačuvala od budućih preduzeća Austro-Ugarske, koja je danas jedna velika sila sa ekspanzivnim smerovima u pogledu Balkanskog poluostrva. Srbija i Crna Gora bi sa zadovoljstvom primile kakvu bilo formu za takav sporazum, podrazumevajući, da bi se on imao predstaviti kao dragovoljni akt Turske, koja čini ovu žrtvu opštem interesu balkanskih naroda, a koji opet Srbija i Crna Gora primaju osećanjima i izjavama najdublju zahvalnost, Srbija i Crna Gora dobile bi tada ulogu bulevara odbrane Turske od austro-ugarskih zavojevačkih smerova. Ne bude li pak nikakva izgleda da se Turska može zadobiti za takav sporazum, ostati na zahtevima u pogledu Sandžaka, koji su gore nabrojani. I za te tako skromne zahteve, ako bude neophodno, voljni smo ponuditi odgovarajuća jamstva, na pr: da svim silama

zajedno s Turskom branimo Sandžak i put preko njega od svakog tuđinskog preduzeća i t.d. U pogledu pak forme ako ne bude moguće dobiti pravu bilateralnu obavezu od Turske ili odluku konferencije, kojoj bi se i Turska pridružila, mi bi se na kraju krajeva mogli zadovoljiti jednostranim ustupkom turskim.

III.

Dodatak

Od Stojana Novakovića
U Carigradu 4. novembra 1908. g.

Memoar o teritorijalnim naknadama koje se imaju dati
Srbiji i Crnoj Gori u slučaju priznanja i odobrenja proglašene
Aneksije Bosne i Hercegovine Austro-Ugarskoj.

Pošto se Austrija odriče prava datih joj Berlinskim ugovorom na Novo-Pazarski sandžak, i pošto ujedno pada plan od 1878. g. da se sprečava dodir među Srbijom i Crnom Gorom; pošto je dalje namera (kao što izgleda) da se Austriji ustupe oblasti Bosna i Hercegovina, s tim da se utvrde stalne granice između Austrije i Turskog carstva, neophodno je da se u tom severozapadnom kraju Balkanskog poluostrva regulišu državine i ostalih država, Srbije i Crne Gore, te da se tim načinom unapred spreče izvori trvenja i zapleta, što bi se učinilo pravičnost i ovim malim državama prema kojima je Berlinski ugovor bio i nemilosrdan i nepravičan. Srbija i Crna Gora se uzdaju u spravedljivost Evrope u ovom pitanju i nadaju se da njihovi interesi neće biti zapostavljeni. Ako bi Evropa na ovo pristala, onda bi Austrija sastavljenim zemljištem Srbije i Crne Gore bila odvojena od zemalja Balkanskog poluostrva, onako isto kao što je Rusija na istoku odvojena od tih zemalja Rumunijom. Ovako regulisanje granica bila bi zgodna rektifikacija ravnoteže u uticaju velikih

sila na Balkansko poluostrvo, o kome se uvek vodi račun u međunarodnim ugovorima.

Plan ovaj, ako bi se usvojio, najlakše bi se ostvario, ako bi se od okupirane zemlje Bosne i Hercegovine istočni i južni predeli, kao geografska celina, ustupili Srbiji i Crnoj Gori tako da se njihova zemljišta sastave i Srbiji omogući kakav takav izlaz na more, koji je ona u srednjem veku imala.

Za ovaj zadatak najpodesnije bi bilo da se Srbiji i Crnoj Gori od Bosansko-Hercegovačke zemlje ustupi celo Podrinje (bazen Drine) i oblast Trebinja.

Ni jedan ni drugi taj predio nisu prave bosanske zemlje ni po tradiciji ni po geografskoj plastici. One su Bosnom sastavljene raznim poznijim osvajanjima. Još Konstantin Porfirogenet beleži kako se pod Bosnom u polovini X. veka razumevao samo izvorni kraj (oblasti pokrajine) reke Bosne. Kad se srpska država u X. veku počela dizati posle sile Bugarske, Podrinje je s obe svoje strane (bazen reke) bilo središte nove srpske države pod Časlavom. Predeo Drine ili gornje podrinje (Goražda i Foča) zajedno s oblašću Trebinjem gotovo do pre turskog osvojenja ponajviše su bili sastavni deo srpske države. Profesor dr. K. Jiriček beleži kako je oblast Trebinje sastavni deo srpske kraljevske države XIII i XIV veka. Kralj Tvrtko u poslednjoj četvrtini XIV veka prvi je od Bosanskih vladalaca, usvojivši, kao unuk Nemanjića, u srpsku kraljevsku titulu, u savezu s Knezom Lazarom podčinio Bosanskoj vlasti ove krajeve, od iskona srpske. Što se pak tiče srednjega i donjeg Podrinja, još Car Konstantin svedoči da je Tuzla (Soli) spadala u Srbiju, što je sasvim prirodno, jer je poznat običaj srednjih vekova da se granice računaju po bazenima reka. To se i posle videlo. Celo srednje i donje podrinje t.j. obe strane bazena držali su i Despot Stefan Lazarević u početku XV. veka i Despot Đurađ Branković (dokazi o tome kod dr. K. Jiričeka - *Die Handelsstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien wehrend des Mittelalteres*,

Prag 1879., str. 50, 51, 81.)³⁰

Čak u vreme austrijske okupacije Srbije 1718. godine Bosansko je donje podrinje bilo sastavljeno sa Srbijom.

Kako je geografski komponovano Podrinje vidi se feudalnim

³⁰ Josef Konstantin Jireček (Beč, 24. VII. 1854. – Beč, 10. I. 1918.) češki povjesničar. Po majci unuk J. P. Šafařika. Godine 1875. doktorirao je na Filozofskom fakultetu u Pragu gdje se habilitirao 1877., a potom bio docent na katedri za zemljopis i povijest. Prihvativši poziv obnovljene bugarske vlade obavljao je (1879.–84.) više dužnosti u Ministarstvu prosvjete u Bugarskoj (1881.–82. ministar prosvjete). Predavao je opću povijest na Sveučilištu u Pragu (1884.–93.) te slavensku filologiju i slavenske starine u Beču (1893–1918.). Bio je član češke, austrijske i poljske akademije znanosti. Autor je mnogobrojnih djela o povijesti južnoslavenskih narodâ. Za hrvatsku povijest važne su njegove rasprave iz dubrovačke srednjovjekovne povijesti, posebice o značenju Dubrovnika u povijesti trgovine, te o dubrovačkoj diplomaciji. U suradnji s B. Bogišićem priredio je *Knjigu statuta grada Dubrovnika sastavljenu 1272 (Liber statutorum civitatis Ragusii compositus anno 1272, 1904.)*. S povijesno-filološkog gledišta proučavao je prisutnost romanskog stanovništva u srednjovjekovnom Dubrovniku, te pisao rasprave iz povijesti dubrovačke književnosti. Na temelju arhivskog gradiva napisao je više djela iz povijesti pojedinih balkanskih naroda: *Povijest bugarskog naroda (Dějiny národa bulharského, Geschichte der Bulgaren, 1876)* te *Povijest Srba (Geschichte der Serben, I–II, 1911–18)* i *Država i društvo u srednjovjekovnoj Srbiji (Staat und Gesellschaft im mittelalterlichen Serbien, I–IV, 1912.–19.)*, djela izdana u prijevodu kao *Istorija Srba (I–II, 1952.)*. Uz L. Thallóczyja i M. Šufflaya surađivao je na albanskom diplomatskom zborniku (*Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia, 1913.*). Ostala djela: *Kršćanski element u topografskoj nomenklaturi balkanskih zemalja (Das christliche Element in der topographischen Nomenklatur der Balkanländer, 1897.)*, *Romani u dalmatinskim gradovima u srednjem vijeku (Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters, 1898–99)*, *Važnost Dubrovnika u trgovačkoj povijesti srednjovjekovlja (Die Bedeutung von Ragusa in der Handelsgeschichte des Mittelalters, 1899.)*.
<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=29180> (2. VIII. 2018.)

gospodarima Bosanskim u feudalnoj Turskoj, stanje koje je trajalo skoro do polovine XIX. veka. Iza toga vremena se pominju: Paša od Goražda (za gornje Podrinje), Paša od Srebrenice (za srednje Podrinje) i Paša od Zvornika (sa donje Podrinje). U turskoga geografa iz polovine XVII veka Hađi Kale Bosna se, po ondašnjem posedu turskom, deli na sandžake. Tako se pominju: Sandžak Bosna, Sandžak Hercegovina, Sandžak Klis (danas Dalmaciji) Sandžak Krka (takode u Dalmaciji) - pa Sandžak Zvornik, Gračanica, Beljina, Srebrenica, Osat, Šabac i t. d. dakle mesta s obe strane Drinskog bazena. Ta podela bez svojih predela na desnoj strani Drine od kako se oslobodila Srbija, držala se sve do kraja neposredne turske vladavine, i može se konstatovati administrativnim rasporedima. Zasebnost Sandžaka Zvornika kao geografske celine vidi se po crkvenoj administraciji, jer je sve do okupacije u Zvorniku uvek imao svoju stolicu mitropolit, nezavisan od mitropolita Sarajevskog i Mostarskog.

Okupirane zemlje nisu dakle nikakava celina geografska ili istorijska, kao što bi bio Misir, Češka, Grčka (o ostrvima kao što je Sicilija i druga da ne govorimo). One su deo veće celine: dinarske sisteme (koja zahvata još izvesne delove Austro-Ugarske, Srbije, Turske i svu Crnu Goru). Za to ne moraju, jer nema nikakva razloga, cele pripasti Austro-Ugarskoj. Uputnije je i s dosadašnjim stanjem skladnije da pripadnu Srbiji i Crnoj Gori oni delovi okupiranog zemljišta koji s njima čine uže samostalne zemlje.

Na Evropi je da ona svojom moćnom rečju učini pravdu malim državama, kojima je glavna snaga ovo uzdanje u njenu prosvećenu spravedljivost.

Dodatak:

Ako bi Austro-Ugarska pristala u načelu na obe rektifikacije, Crnoj Gori bi pravo bilo da pokraj Spiča koji bi joj pripao neophodno ukidanjem čl. 25. Berlinskog ugovora primi mesto gore pomenutog Trebinja predeo Boke Kotorske od Dubrovačkog okruga (Konavala) k jugu do sadašnjih granica Crne Gore, naravno bez ikakva ograničenja nalik na ono u 29 čl. Berlinskog ugovora.- Tu zemlju je ionako 1806. i 1814. godine crnogorska vojska pod vladikom Petrom I. svojom krvlju uzela od Francuza, pa ipak, po naredbi Evrope (1814. g. Bečki Kongres) ustupila Austriji.

Tim bi se Crnoj Gori i Srbiji stavilo na raspoloženje primorje, naseljeno srpskim narodom, koje je celoga srednjeg veka, od X-XV. veka, pripadalo srpskim zemljama i bilo pod srpskim vladacima. Ova zamena Trebinja Bokom Kotorskom ne dovodi ni čim u pitanje Podrinje, kojim bi se Srbija s Crnom Gorom sastavila i koji bi se među Srbijom i Crnom Gorom podelio.

Rezultat sviju napora, rada i protestiranja Crne Gore i Srbije protivu anektiranja Bosne i Hercegovine Austriji, na žalost, sveo se sav na ovome:

„Austro- Ugarska se odrekla prema Crnoj Gori prava, koja joj je davao čl. 29. Berlinskog kongresa. A Srbija je (u martu 1909. g.) morala dati poznatu izjavu, da se potpuno dezinteresira u pitanju Bosne i Hercegovine t.j., naši rečeno, da se Srbije ta stvar ništa ne tiče i da joj nijesu ni u čemu povrijeđeni njeni interesi aneksijom tih pokrajina srpskih Austriji.“³¹

Drukčije nije moglo biti. Njemačka je priprijetila mačem i

³¹ To je bilo izrazito diplomatsko poniženje za Srbiju doneseno na pritisak carske Rusije jer je prijetilo izbijanje ratnog sukoba.

tako je moralo biti. Austro-Ugarska je anektirala Bosnu i Hercegovinu. Rusija i sve druge sile potpisnice Berlinskog ugovora užele su vrat u ramena i progutale tu sramotnu pilulu!

I ovdje se vidi paklena rabota Austrije. Dobrovoljnim odricanjem svojih prava na čl. 29. Berlinskog ugovora prema Crnoj Gori,³² očigledno je, da je išla na to da osumnjiči Crnu Goru kod Srbije, da je Crna Gora, odnosno njen Kralj bio u dosluhu s Austrijom za aneksiju Bosne i Hercegovine.

Austrija, kao velika sila nije ništa izgubila s tom ništavnom „kompenzacijom“ datoj Crnoj Gori. A, kako se ono kaže, tim jednim metkom ubila je dva zeca: prvo, zadovoljila je, koliko toliko, ambicije i častoljublje crnogoraca i njihova vladara, koji bi časkom mogli planuti, pa bez mnogo razmišljanja, u kavgu zavrći!

-a drugo: ostavila je i pojačala tim i onako postojeći žaok sumnje i nepovjerenja Srbije prema Crnoj Gori, tim više što je Srbiju ponizila prinuđenjem na onaku datu žalosnu i groznu izjavu.

Da se nijesu nimalo poboljšali odnošaji između zvanične Srbije i Crne Gore ni poslije njihova bratimljenja i zajedničkih napora i rada protivu anektiranja Bosne i Hercegovine Austro-Ugarskoj, potvrdiće u nekoliko i ovo što slijedi:

26. oktobra po st. kal. 1910. godine Mićun Mikašev Pavićević, državni činovnik crnogorski (i „pjesnik“) dobio je pismo od Aleksandra Mitrovića, advokata iz Herceg-Novoga, koje u vjernom prepisu donosim od riječi do riječi, kako slijedi:

³² Prema članu 29. Berlinskog ugovora iz 1878. godine Austro-Ugarska imala je pravo patrolirati crnogorskim vodama. TREDVEJ, n. dj., 36.

„Dr Aleksandar Mitrović
Advokat- Herceg- Novi
26/10 po starom 1910 god.

Dragi Mićune,

Kako sam jutros primio tvoju dopisnicu, odmah sam te kartom zamolio da mi pošalješ dotični broj „Samouprave“. Ja nijesam pročitao ništa, pa nemam pojma što drlja. I ako nijesam pročitao već zamišljam što je. Kakv nitkovski, lični napadaj za koji ćemo se eventualno, razgovoriti pred sudom.

Tek da znaš, javljam ti ovo: U srijedu 6/4 1910. g. po novom kalendaru, bili su ovdje kod mene dva Biograđanina i molili su me, da u svojoj kući primim bombe, znaš već za koga. Kad sam im ja odgovorio, da neću da pomognem ubiti za mene najvećeg Srbina, rekoše mi da ja to moram učiniti radi prijatelja u Biogradu, a ako ne učinim da će mi se krvavo osvetiti. Na taj razgovor imam svjedoka. Ja sam naravno, odbio taj nitkovluk, a od tada počeli su odanle širiti nepošteni glasovi o meni.

Ne bojim se ničega, jer mi je savjest mirna. Žao mi je samo da vi ozgor nećete ili neznate da radite kako treba. Sva srpska štampa osvojena je iz Biograda. Svi su i lopovi i nitkovi, koji ne duvaju u radikalski Biogradski rog: počinjući od Kralja Nikole pa do najmanjeg njegovog poštovaoca, u koje brojim i sebe. Ovoliko za sada. Ovlašćujem te, da ovo pismo pokažeš svakome tvome i mome prijatelju, pa ako hoćeš i najvećem mjestu.

Ako mi uspišeš što škakljivo, adresu na moju ženu.

Tvoj Aleksandar“

Navedeno pismo je Mićun Pavićević, preko Marka Đukanovića, ministar Unutrašnjih djela, dostavio do znanja Kralju Gospodaru. Kralj je mene to pismo predao s nalogom, da pođem u Herceg-Novi i upitam Aleksandra Mitrovića:

1.) Može li se sadržaj njegova pisma upotrebiti;

2.) Da mi kaže imena ona dva Biograđanina što su mu nudili bombe, i

3.) Ko mu je bio svjedok pri tome razgovoru s njima?

Ja sam došao u Herceg-Novi 3/16. novembra 1910. godine. Najpriđe sam se našao s čestitim Srbinom i čovjekom, i mojim dobrim prijateljem Jeftom Gojkovićem, načelnikom općine Herceg-Novske. Kazao sam mu zašto sam došao i zamolio ga da bude prisutan mome razgovoru s Mitrovićem, pošto mi nije bilo rečeno da od ovoga tražim na pismeno ništa. Gojković je pristao i dobavili smo Mitrovića kod nas u kafani blizu općine.

Na drugo i treće pitanje Mitrović mi je odgovorio ovo:

Biograđani koji su mu nudili bombe da su bili: Aca Stanojević, štampar i Dragomir Pavlović, profesor – obojica radikali i stari narodni poslanici.³³

Na prvo pitanje, a po mojoj želji, dao mi je pismeni odgovor, upućeni na adresu istog Mićuna Pavićevića. Taj odgovor donosim u tačnom prepisu od riječi do riječi kako slijedi:

„Dr. Aleksandar Mitrović

Advokat- Herceg Novi 3-16. XI 1910. g.

Dragi Mićune,

Kako je od 6/4 (aprila) ove godine prošlo mnogo vremena, a i kako je ona bura prohujala i nikome nije naškodila, ne bi bilo umjesno da se sadržina moga pisma od 26. oktobra iznosi na javnost. Ako se na mene nastavi radikalska hajka, ja ću sam tu stvar iznijeti. Tvoj Aleksandar.“

Jesu li što dalje Kralj i vlada crnogorska preduzimali po ovoj stvari nije mi poznato, niti sam čujao već o tome ništa; a po duši, nije sam se ni interesirao da doznam, a i da sam teško da bih što

³³ Aca Stanojević je bio jedan od osnivača Narodne radikalne stranke u Srbiji. Uz Nikolu Pašića najistaknutija ličnost stranke.

mogao doznati, a evo zašto:

Kralj Nikola je mnoge delikatne poslove obavljao kao i genialni Knjaz Miloš Obrenović. Knjazu Milošu su veli se (budući je sam nepismen bio) pisma važna pisali po nekoliko ljudi. Jednoma bi izdiktirao nekoliko reda pa batalio, drugoma i trećemu tako isto, i tako nekolicinu do kraja pisma, a da oni ni jedan nije znao cio sadržaj. Tako su mu isto i čitana važna pisma.³⁴

I Kralj Nikola je imao običaj isti u izvjesnim poslovima. I ovoga je puta tako učinio. Pavićevića pismo dao je meni, da ga provjerim kod Mitrovića, o čemu Pavićević nije ništa znao.

Znam još i ovo, što su i mnogi po Cetinju znali, da je ove iste godine u ljeto Stanko Marković, predsjednik Opštine Podgoričke, šiljat od strane Jovana Plamenca, ministra Unutrašnjih djela put Grčke, Solina i Carigrada radi uhodarenja Nikole Mitrovića crnogorskog majora radi neke zavjere protivu Kralja Nikole!- a Franjo Vimer, kapelnik šiljat je u Italiju, radi

³⁴ Miloš Obrenović (Dobrinj kraj Užica, 7. III. 1780. – Beograd, 14. IX. 1860.), srpski knez. Seljačkoga podrijetla, osnivač srpske vladarske dinastije Obrenović. Sudionik I. srpskog ustanka (1804.) i vođa II. srpskog ustanka (1815.). U pregovorima s Osmanskim carstvom uspio je uz pomoć Rusije osigurati političku autonomiju Srbije unutar Carstva, postavši njezinim knezom. Vladao je despotski i krvavo se obračunavao s političkim protivnicima; među ostalim, dao je 1817. ubiti Karađorđa. Godine 1830. osigurao je Srbiji veću autonomiju, postavši nasljednim knezom. Vladao krajnje samovoljno, a njegovi ljudi otvoreno su pljačkali i zloupotrebom položaja stjecali velika bogatstva (Miloš Obrenović imao je čak osobni monopol na najunosniju srpsku trgovinu – trgovinu stokom, posebice svinjama), zbog čega su izbijale bune. Godine 1838. bio je prisiljen prihvatiti Ustav (tzv. Turski ustav, jer je izdan kao sultanov hatišerif), kojim je dio vlasti bio prenesen na Državni savjet. Pošto ga nije uspio ukinuti, Miloš Obrenović je 1839. bio prisiljen abdicirati u korist sina Milana I. Obrenovića. Nakon povratka na vlast 1859. ponovno je vladao despotski te sustavno i smišljeno smanjivao udio muslimana i Turaka u stanovništvu. <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=40946> (3. VIII. 2018.)

slične rabote, iste godine.

Docnije, iza putovanja S. Markovića, poginuo je major Mitrović u Skoplju u jednom hotelu. Srbijanske su novine tvrdile da ga je ubio plaćeni čovjek S. Markovića odnosno Jovana Plamenca. Ma da su mi i Marković i Plamenac bili pašenozi, po mojoj prvoj ženi, nijesam nikad ni jednoga ni drugoga pitao za tu stvar, niti sam od ikoga drugoga poblize i u istinu što više doznao.-

Pribilježio

Stevo M. Lješević-Tatar

Cetinje

godine 1911.

P. P. Govorilo se, da je Major Mitrović bio uplašen i u „Bombaškoj aferi“ i da je s toga priđe početka procesa i utekao iz Crne Gore, preko Albanije.

S. L.J. T.